

ІСТОРІЯ

О.В. Богомолов, І.М. Семиволос

КРИМСЬКІ ТАТАРИ, ІСЛАМ, МУСУЛЬМАНИ У РОСІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ В КРИМУ

ВИЗНАЧАЛЬНЕ значення для розвитку міжетнічних відносин на Кримському півострові протягом останнього періоду мають три історично недавні події. Це масова репатріація кримських татар з кінця 1980-х років, підвищення статусу регіону від області до автономної республіки 12 лютого 1991 року та проголошення незалежної Української держави 24 серпня 1991 року. Ці процеси призвели до кардинальної зміни кількох важливих характеристик кримського суспільства – етнічного складу населення, місця міжетнічних відносин у суспільно-політичному житті Криму і, нарешті, владних відносин, не тільки в адміністративному, а й у ширшому розумінні цього терміна. Йдеться про статус тієї чи іншої громади або суспільного прошарку як домінуючої або, навпаки, підпорядкованої групи, про розподіл матеріальних та символічних ресурсів між різними суспільними акторами. Актуалізація нових для кримського суспільства радянської доби політичних проектів – кримськотатарського та українського націоналізмів, кардинальні економічні перетворення, а також зміни зовнішньополітичного контексту – відрив від Росії, посилення контактів із країнами Заходу – потребували від російського населення Криму та його нових політичних лідерів осмислення цих викликів, пошуку нових форм самоідентифікації і визначення свого місця у нових політичних реаліях. Предметом нашого аналізу у цій статті є рефлексія на тему кримських татар, ісламу, мусульман у російськомовному політичному дискурсі Криму.

Матеріалом для цієї статті послужили тексти кримських суспільно-політичних видань, орієнтованих на російськомовне населення півострова і пов'язаних із політичними силами, які з ідеологічної точ-

ки зору репрезентують широкий діапазон версій російського націоналізму. Найбільш помітними серед цих організацій є Кримська організація КПУ, «Русская община Крыма» (РОК), ПСПУ та низка нестійких політичних об'єднань, які формуються у контексті виборів до місцевих органів влади (Партія «Союз», Блок «За Януковича!» тощо). Щоденна газета КПУ «Крымская правда» згодом перетворилася на *de facto* спільний проект із РОК¹. «Крымская правда» формулює свою місію як газети «не только для русских, но и для всех, кто ощущает себя частью Русского мира, его истории и культуры, кто говорит и думает порусски»². Серед інших носіїв російського націоналістичного дискурсу помітне місце займають «Крымское время», «Крымские известия», «Крымская газета», «Вестник Тавриды», інформаційне агентство «Новый регион – Крым», газета «Русичи».

1. Цивілізація як модель міжгрупових відносин

Тексти російських націоналістів у Криму рясніють таким поняттями, як «восточнославянская», «русская советская», «православная славяно-русская», «восточнохристианская» «цивилизация». Основним змістом дискурсу на тему цивілізацій є визначення ідентичності, відповідь на питання, хто такі *ми* і хто є *вони*. Характерно, що у цивілізаційному дискурсі відносини між російськомовним населенням Криму та іншими групами (кримськими татарами, українцями) подаються в опосередкованому вигляді не як відносини між етнічними групами, які живуть поруч в одному регіоні, а через призму їхнього зв'язку з якоюсь сутністю вищого порядку. Російські націоналісти виступають безпосередньо від імені цієї більшої сутності (цивілізації), повністю ототожнюючи себе з нею,

натомість своїх vis-à-vis вони визначають у термінах етнічної або релігійної ідентичності (кримські татари, мусульмани, українці). Останні, таким чином, поставлені на ієрархічно нижчий щабель і фігурують здебільшого як суб'єкт різних неправильних вчинків, такі собі порушники. Пор.:

Как и следовало ожидать, мировая пиар-кампания по пересмотру итогов второй мировой войны (не в пользу **России и всей славянской цивилизации**) зацепила и Крым. <...> Главными ньюсмейкерами в данном случае выступили **представители крымскотатарской национальности**, а именно меджлис, решивший разнообразить перечень традиционных траурных мероприятий, запланированных на 18 мая³. (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

Отже, з погляду глибинної моделі міжгрупових відносин, яка наявна в дискурсі російських націоналістів, останній можна охарактеризувати як зразок дискурсу домінування. Оскільки власне російська етнічна ідентичність у ньому слабоактуалізована (підмінена сутностями вищого порядку), обмежується функціональний простір моделі *міжетнічних* або *міжконфесійних відносин*, яка є ключовою в офіційному дискурсі кримської та української влади і побудована на презумпції рівного статусу суб'єктів цих відносин.

Цивілізація подається як статичний, довічний об'єкт, так само статичною по суті є й ідеальна поведінка її «носіїв» – етнічних росіян Криму, які зображуються як конструктивний елемент «русского мира». Пор.:

Отличия крымских русских определяются тем, что они **«держат каркас»** Русского мира в Крыму, обеспечивая аутентичное культурное развитие в структуре российской цивилизации нерусским этническим группам – армянам, болгарам, грекам, евреям, караимам, крымским татарам, крымчакам, немцам и др.⁴ (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

Ще Арнольд Тойнбі звернув увагу на спадковість понять *радянська* і *російська православна цивілізація* у своїй фундаментальній праці «Дослідження історії». Зокрема, він вважав Радянський Союз, який «став політичним спадкоємцем Петрової Російської імперії», «російською право-

славною світовою державою, що чіпляється за життя, вбравшись у західні одяганки задля зручності та маскуванню». «Комунізм, – писав британський історик, – можна розглядати як ідеологічний заміник східного православного християнства, за який ухопилися в піку лібералізму, бо лібералізм – це західна правдивість, тоді як комунізм, дарма що західного походження, є в очах Заходу огидною ерессю»⁵. Функціональна еквівалентність епітетів «советский», «русский», «православный» і еволюція спадкоємців комуністичної ідеї в Криму у бік російського націоналізму доводять справедливність цього аналізу. З другого боку, праці самого Тойнбі, які розійшлися великим накладом у російському перекладі ще напередодні розпаду Радянського Союзу, теж сприяли освоєнню концепту «цивілізація» російською політичною думкою.

У дискурсі російських націоналістів *східнослов'янська цивілізація*, *східноправославна цивілізація*, *«русский мир»* і *Росія* виступають як кореферентні номінації, тобто вони відсилають до того самого об'єкта, який розуміється як географічний та одночасно ціннісний простір, освячений православ'ям – «высшим, единственным в своей полноте и непорочности исповеданием христианства»⁶.

Навіть у контекстах, коли йдеться про сучасну Росію, вона подається як дещо більше, аніж держава в кордонах колишньої РСФР, принаймні як Росія разом із невизначено великою спільнотою «соотечественников» за її межами, в тому числі «крымчан». Пор.:

И теперь, после того как Россия вышла на линию своего государственного-политического подъема, **День России празднуется всем Русским Миром как день возрождения России**. Хочу заметить, великой и многонациональной страны! Поэтому мы, российские соотечественники, проживающие в Крыму и на Украине, воспринимаем в новых политических условиях 12 июня **не только как главный государственный праздник Российской Федерации, но и как свой общенациональный праздник**. Сегодня **12 июня объединяет Русский Мир и вдохновляет его!** Поэтому так **широко и всё более массово члены**

Русской общины Крыма, активисты и сторонники всеукраинской партии «Русский Блок», рядовые крымчане отмечают День России в Крыму⁷ (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

«Русский мир» становить дещо ширше за об'ємом змісту поняття, до нього входять Україна і Білорусь разом із низкою інших, неслов'янських, народів колишньої імперії. Пор.:

Русский мир <...> по уровню своей структурированности и целостности является чем-то большим, чем явление, обозначаемое понятием «российская диаспора». Феномен этот складывался исторически. В его становлении и развитии принимали участие представители различных этнических сообществ: русские, белорусы и украинцы, татары, армяне, грузины, датчане, немцы и многие другие⁸.

У поодиноких текстах кримські татари теж розглядаються як невід'ємна частина «русского мира», теперішнє відчуження якої від останнього подається як штучне, а причини його, на думку російських націоналістів, «носять исключительно политический характер»⁹. Стверджується навіть, що етнічна самосвідомість кримських татар сформувалася в межах російського соціокультурного простору і не могла не зазнати його ціннісних впливів. Отже, головною загрозою «русскому миру» та його «тюркской (крымскотатарской) составляющей» є Меджліс, «организация, созданная татарской этнической элитой»¹⁰. Перебуваючи на антиросійських позиціях, частина кримських татар, організованих Меджлісом, намагається викоринити у самих себе та у всьому етносі родові ознаки, закладені у процесі етногенезу. «Меджлисовцы» і «украинство» сформували «политический союз, направленный не на созидание, а на разрушение исторических форм цивилизационного бытия, <...> отторжение [русского] языка, <...> поддержку внешнеполитических акций и интересов иных цивилизационных структур»¹¹.

Сучасна Росія, де «будуються найбільші в Європі мечеті», подається як ідеальна модель взаємовідносин із мусульманами. Пор.:

<...>духовные лидеры мусульман
рука об руку со святейшим патриархом

стоят на пути проникновения сект, экстремистов, стоят на защите нравственности, запрещая всякие позорные шабашки т.н. «сексменьшинств». Взгляните, как они относятся к лидеру России Путину. И с каким искренним уважением он относится к ним, к бесспорным ценностям Ислама¹².

В інших контекстах у ролі ідеальної моделі вирішення мусульманського питання подається Радянський Союз. Пор.:

В границах восточнославянского пространства возникла единственная европейская культура, которая многими мусульманами воспринимается как своя собственная. Не случайно Советский Союз, где доминировала восточнославянская культура, воспринимался многими государствами с исламским населением как надёжный друг и защитник, а сам факт существования СССР делал полностью невозможным даже мысль об организации столкновения европейской и исламской цивилизаций¹³.

Цікаво, що здатність Росії бути еталоном подеколи зображується як іманентна, властива їй за внутрішньою природою, якість. У рамках такої схеми процес наслідування Росії іншими залежними від неї сутностями виглядає не як свідомо активність конкретних індивідів, груп або інститутів, а радше як процес, непідконтрольний людській волі. Пор.:

Понятно, что этнические русские в Крыму, вследствие специфики региональной социокультурной среды, имеют свои отличия от русских, проживающих на «матричной» территории **Русского Мира – в Российской Федерации**, либо в других частях – на Украине, в Киргизии, Казахстане и т.п.¹⁴ (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

Цікаво, як у контексті дискурсу про східнослов'янську цивілізацію та «русский мир» інтерпретуються зміст та призначення кримської автономії і місце в ній кримських татар. Формально АР Крим є територіальною автономією, і ані Конституція України, в частині, яка торкається її статусу, ані кримська конституція не визначають статусу автономії як «національної», за радянською або сучасною російською традицією. Натомість з погляду кримських російських націоналістів

«крымская автономия – это идея русской автономии», спрямованої «на сохранение социокультурного своеобразия Крыма». Головна функція автономії, на їхню думку, полягає в тому, що вона «защищает от украинизации»¹⁵. Відповідно кримським татарам вони залишають лише один вибір – прийняти як даність цей порядок речей, оскільки «крымские татары интегрируются в социокультурное пространство Крыма, а не в Ивано-Франковское или Львовское»¹⁶.

1.1 Зіткнення цивілізацій

Не обійшла російськомовні медіа Криму і популярна у світових ЗМІ тема зіткнення цивілізацій, яка служить ще більшій актуалізації теми загрози в контексті відносин із кримськими татарами. Кримські татари зображуються як носії радикального ісламу, нав'язується апокаліптичний сценарій, у якому війна двох цивілізацій – ісламської та східнослов'янської – подається як неминуча. З'являються повідомлення про табори з підготовки бойовиків у кримських горах¹⁷. Асоціативно з цією темою пов'язані теми «турецької загрози», «пантюркізму», які мають більш давню історію у кримському контексті. Туреччина, котра раніше фігурувала як самодостатній чинник загрози, дедалі частіше вбудовується у більш загальну тему міжцивілізаційного зіткнення. Часті прямі або приховані порівняння Криму з Чечнею та Косовом підсилюють відчуття загрози. Пор.:

(1) – Но война пока в Крыму не началась.

– Начнётся, если и дальше игнорировать исламский фактор. Понимаете, если гнойник не лечить, а просто заклеивать, то мы знаем, чем это грозит всему организму. <...> Сегодня разгорается война двух цивилизаций, которая примет не межэтнический, а религиозный характер, а такие войны – самые жестокие. Эскалация конфликта начнётся с Крыма – это наши выводы двухлетней давности¹⁸.

(2) – Ладно, тогда какими вы видите перспективы Крыма? Второе Косово? Кипрский вариант?

– Татарский фактор очень опасен – борьба украинских националистов с

Россией подобными методами ведёт к угрожающим вещам. Да, у вас получится, как в Косово. И дело даже не в крымских татарах, а в мировой исламской цивилизации, которая будет их использовать в качестве форпоста продвижения своих интересов¹⁹.

1.2 Історія переможців

Жоден націоналістичний дискурс не обходиться без власної версії історії. Це так звана *історія переможців*, яка змальовує образ минулого, «зумовлений політичною, соціальною чи релігійною потребами, що в ньому всі альтернативні варіанти та бічні лінії відтять, а нормативну схему спрепаровано й відселектовано»²⁰. Не становить винятку і російський націоналістичний дискурс у Криму.

Важливу роль у історичних розвідках кримських російськомовних медіа відіграє ретроспективний образ ісламу та Кримського ханства, в якому за останнім закріпилася роль «неспокойного южного соседа Российской империи», головним засобом існування для якого були «набеги на русские земли», а внутрішня політика полягала в «угнетении немусульман»²¹. Отже, згідно із такою інтерпретацією минулого ліквідація Кримського ханства та анексія Криму Російською імперією у 1783 році подається як «реванш за сожженные русские города и села, за слезы невольников, проданных на рынках Карасубазара и Кафы, за кровь защитников русских земель, пролитую в татарских набегах»²². Стверджується також, що «империя вполне обоснованно могла претендовать на Тавриду», оскільки «как известно, русские обосновались в Крыму гораздо раньше, чем здесь появились татары», а «в Тавриде существовало даже русское княжество – Тмутаракань». Особливо підкреслюється також той факт, що православ'я в Криму з'явилося раніше за іслам. Останні дві тези використовуються як аргумент на користь «права первородства на Крым» і спростування «утверждений русофобов, что это [анексія Криму Катериною Другою] была оккупация»²³.

Російська імперія змальовується суворим, але справедливим володарем, під владою якого «населення півострова лише виграло». Захопивши Крим, Москва «не

повела наступление на ислам, чтобы по-квитаться за сожженные церкви. Мечети и духовные училища мусульман сохранили вакуфные земли»²⁴. Пор.:

Им [мусульманам] были дарованы все права и привилегии соответствующих сословий России. При этом никто не покушался на обычаи и религию нехристианского населения. Веротерпимая Екатерина сделала для мусульманских дворян лишь одно ограничение – запретила владеть православными крепостными. <...> Российское правительство не только сохранило конфессиональные особенности народов Крыма, но и способствовало их развитию²⁵.

Публікації, в яких звеличується політика Катерини II у Криму, почастишали після рішення мера Сімферополя Г. Бабенка та міської ради відновити пам'ятник російській цариці в центрі міста. Для російських націоналістів постать Катерини цінна тим, що вона пов'язана з початком русифікації Криму, натомість для кримських татар вона символізує руйнацію їхньої історичної державності. Закріплення «історичної пам'яті» в назвах вулиць та площ, монументах, вшануванням визнаних у певній спільноті святинь, дат та ювілеїв – так звана меморативна політика – є найбільш ефективним способом «регулювання історії»²⁶. Конкуренція за право мати свою меморативну політику і контролювати символічну складову публічного простору між представниками різних етнічних спільнот та політичних ідеологій у Криму останнім часом досягла безпрецедентного для України рівня²⁷. Новітній російський історичний медіа-дискурс має дзеркальний відповідник у кримськотатарських друкованих ЗМІ, аж до наголошення на толерантному ставленні кримських ханів до своїх християнських підданих. Головною темою цієї заочної дискусії є суперечка за історичні права на Крим.

2. Теорія змови як модель інтерпретації політичної поведінки

Певна когнітивна проблема для носіїв російського націоналістичного дискурсу, який оперує надмірно генералізованими та статичними моделями цивілізацій, світів, полягає в тому, яким чином ввести в цю спрощену картину світу реальне мінливе

розмаїття політичних процесів, котрі відбуваються у конкретній країні і регіоні. Схемою, яка пропонує просте рішення цієї проблеми, є теорія змови²⁸. Ця схема дозволяє категоризувати широкий діапазон політичних акторів на основі двох дуже простих бінарних параметрів – як *своїх* (добро, світлі сили) та *чужих* (зло, темні сили), а також *активних* (суб'єктів, або ініціаторів, змови) та *пасивних* (об'єктів маніпуляції з боку змовників). Динаміка подій визначається діями «змовників», «світлі сили» перебувають в оборонній позиції і прагнуть збереження певного стану речей. Відтак будь-які зміни або активні дії, які не відповідають цьому ідеальному стану речей, можуть бути інтерпретовані як елементи реалізації плану «змовників». За своєю суттю змова є війною або змаганням, у якому «змовники» намагаються знищити чи підпорядкувати собі «світлі сили» аби заволодіти їхніми скарбами (територією, природними та людськими ресурсами тощо). Теорія змови як модель пояснення політичних процесів пропонує єдиний позитивний сценарій, за яким пасивні, слабкі об'єкти можуть врятувати себе. Це можна зробити, лише приєднавшись до «світлих сил».

Тема всесвітньої змови проти східно-православної, східнослов'янської цивілізації розглядається під кутом намірів «абсолютного зла» – США та «світової олігархії» – встановити контроль над глобальними ресурсами та зберегти свій контроль над світом. Одним з інструментів у здійсненні таких намірів є «радикальний іслам», якому, як не дивно, сприяють міжнародні організації. Пор.:

<...> войска ООН, направленные в Косово в 1999 году для того, чтобы остановить геноцид, проводили этнические чистки, способствовали преднамеренному и систематическому уничтожению сербов-христиан албанцами, исповедующими ислам²⁹.

Локальні кримські події вбудовуються в контекст цієї єдиної змови світового масштабу. Пор.:

На фоне мусульманских бесчинств в Косово, террористических акций в Европе и на Ближнем Востоке, организованных исламскими боевиками, события последних дней в Крыму приобретают особенно зловещую окраску³⁰.

Не тільки дії ісламістів від Косова до Криму, а і Помаранчева революція 2004 року, яка, мабуть, ще більш збентежила свідомість російських націоналістів у Криму, вбудовується у єдиний ряд глобальної змови «світового зла». Пор.:

Страны Евросоюза должны осознать: происходящее у них – оранжевого цвета. Исламский экстремизм и терроризм, вооружённое насаждение «демократии по-американски», «цветные» революции в ряде стран СНГ и погромы во Франции, Германии и Бельгии – звенья одной цепи³¹.

Аби врятуватися від цієї глобальної змови, знаряддям якої виступає «радикальний іслам», пропонується створити «действенный центр сопротивления», який може існувати лише в «рамках восточнославянского мира», що, на відміну від Заходу, має «исторический опыт взаимодействия с народами, исповедующими ислам»³².

3. «Ісламська карта»: амбівалентне ставлення до ісламу і мусульман

Поширений у кримському медіа-дискурсі метафоричний вираз «ісламська карта» рельєфно передає суперечливе та одночасно недовірливе ставлення до ісламу. Гральна карта, як відомо, немає цінності сама по собі і набуває її залежно від того, в чийх руках вона перебуває – «своїх» або «чужих», вона може бути то козирем, то «розмінною картою». Отже, ця метафора є вираженням невіри в щирість релігійних переконань кримських татар, неповноцінності самої ісламської релігії та сприйняття мусульман як пасивного об'єкта, яким легко маніпулюють зовнішні сили. Ось один із яскравих прикладів висловлювання відомого російського проповідника Андрія Кураєва³³ у кримській пресі, яке поєднує тему про неповноцінність мусульман з уявленням про них як загрозу:

Мусульмане в Криму ведут себя, как подростки, утверждающиеся в социуме. Вспомним поведение человека с подростковыми комплексами по фамилии Шикльгубер (sic!)³⁴.

Характерним елементом дискурсу домінування є зображення ісламу в порівнянні з православ'ям. Здебільшого мова йде про перевагу цінностей православ'я, його вищість щодо ісламу. Пор.:

Крым, познакомивший поэта воочию с миром ислама, положил начало процессу “возвращения” его [Пушкина] к ценностям православия³⁵.

Маніпулювати мусульманами у Криму можуть «українські націоналісти», які «ведут активную откровенную пропаганду фашизма, разыгрывают в Крыму «исламскую карту»³⁶. Але у Криму гра може виглядати і складнішою, багаторівневою і навіть глобальнішою. У таку конструкцію українські націоналісти вже не вміщаються:

<...> значительная часть крымскотатарского народа обманута пропагандой межджиса, и эти люди, не зная, как все выглядит в действительности, стали сегодня разменной монетой в руках продажных межджисовских деятелей, <...> [которые], <...> руководствуясь принципом «кто больше даст», повели азартную игру с американскими покровителями и, что особенно опасно, – с экстремистскими кругами фундаменталистов в исламском мире³⁷.

Поряд із негативним ставленням до «радикального ісламу», коли останній постає як ворог православ'я в контексті Косова або Криму, в текстах, де йдеться про антизахідні настрої серед мусульман або про те, як вони потерпають від Заходу, відчувається позитивна оцінка. В останньому контексті мусульмани наче стають союзниками російської цивілізації у боротьбі проти ворожого до Росії Заходу. У подібних контекстах мусульманам навіть приписується прихильне ставлення до православ'я. Пор.:

Арабы с благосклонностью отметили, что православные христиане во время скандала вокруг карикатур на пророка Мухаммеда в начале 2006 года были однозначно на стороне ислама. Что же касается демократических свобод, в том числе свободы слова, для обеих религий это, самое большее, добродетели второго ранга. <...> Отторжение духовного влияния извне в России становится практически таким же приоритетом, как и в исламском мире. Ислам, как недавно заявил патриарх Алексей II, ближе стоит к православной церкви, чем католицизм³⁸.

Виходячи з такого розуміння, російські націоналісти очікують на схвальну оцінку своїх антизахідних акцій з боку місцевих

мусульман. Прикладом може служити така позиція учасників мітингу протесту проти натовських навчань Sea Breeze у Феодосії влітку 2006 року:

Нас хотят рассорить с крымскими татарами, – говорят митингующие. – Хотя на самом деле они стоят с нами плечом к плечу. **Все же знают, как ислам относится к Америке**, так что они здесь на нашей стороне³⁹. (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

4. Переформатування міжгрупового конфлікту у міжконфесійний

Процес переінтерпретації міжгрупового конфлікту між так званими «слов'янами» та кримськими татарами⁴⁰ як релігійного принаймні почасти є наслідком дії потужних цивілізаційного та конспірологічного фреймів у російському націоналістичному дискурсі та намагання надати більшої релігійності та переконливості образу загрози, яка у мисленні російських націоналістів асоціюється з кримськими татарами.

У російській націоналістичній пресі Криму все частіше Меджліс згадується в контексті політичного ісламізму. Однією з імовірних причин цього є рефлексія на міжнародні події, такі як косовська криза в Югославії та початок другої чеченської війни в Росії, яка у російських ЗМІ переважно висвітлювалася як боротьба з ваххабітами⁴¹. За свідченням кримськотатарського активіста, російські націоналісти дедалі частіше вживають позначення «ісламісти» до усіх мусульман, коли йдеться про конфліктні події⁴². Характерно, що орган світського за своєю ідеологією національного руху – Меджліс – дедалі частіше подається як «ісламське угруповання»⁴³. Пор.:

(1) <...> малочисленные, но оголтелые функционеры из т.н. «меджлиса-курлтая» [ведут] пропаганду преступных идей «меджлиса крымскотатарского народа», в том числе идей расизма, ксенофобии, а также реваншистских и **радикальных исламистских призывов**⁴⁴. (Виділення наше. – *О.Б., І.С.*).

(2) На своих плечах крымскотатарский Меджлис принес в Крым ваххабизм и поставил автономию на грань

масштабного конфликта. От этого пострадают все – и христиане, и мусульмане. Только верхушка Меджлиса смотается в какую-нибудь исламскую страну⁴⁵.

Використання терміна «ісламісти» на позначення кримських татар посилює відчуття загрози. Унаслідок подібної зміни позначень міжгрупове протистояння дедалі частіше постає в медіа-дискурсі як міжрелігійне.

Висновки

Картина світу російських націоналістів постає у вигляді окремих істотно ворожих один до одного світів, або цивілізацій, які зображуються як природні організми, відносини всередині яких концептуалізуються в термінах родинних стосунків. У фокусі інтересу знаходиться «східнослов'янська цивілізація», у центрі котрої перебуває «руський мир», контури якого збігаються з кордонами Російської імперії. Найкращим зразком і центром питомо східнослов'янського політичного утворення у межах цієї картини є сучасна Росія, яка продовжує традиції Російської імперії. Моделлю відносин всередині ширшої східнослов'янської цивілізаційної спільноти при цьому служить Радянський Союз. З ціннісної точки зору ліве крило націоналістів (КПУ, ПСПУ) віддає перевагу Радянському Союзу, натомість праві шанують Російську імперію і здатні відмовитися від значної частини радянської спадщини чи навіть засудити деякі вчинки радянської влади⁴⁶. Україна у рамках цієї концепції не може мати суттєво відмінних від Росії інтересів та цінностей, поява яких суперечила б її «східнослов'янській цивілізаційній» природі.

Політична поведінка кримськотатарської та української національних еліт, на думку російських націоналістів, зумовлена егоїстичними інтересами політиків, що нехтують «східнослов'янською» природою власних народів заради своєї вигоди. І кримськотатарська, і українська еліти стають знаряддям у руках потужних зовнішніх сил, які належать до іншої цивілізації – Заходу. Неслов'янський народ – кримські татари – у цьому контексті має суперечливий статус. З одного боку, вони розглядаються як частина питомої для східно-

слов'янського світу тюркської складової. З другого боку, вони опинилися у фокусі великої світової змови, внаслідок чого перетворюються на ісламістів і втрачають свій питомий зв'язок зі східнослов'янською цивілізацією, яка єдина здатна їх врятувати від усіх негараздів (зокрема, від власної політичної еліти у вигляді Меджлису) та захистити від Заходу. Така амбівалентність в оцінці кримських татар пов'язана з розумінням їх як другорядного та підпорядкованого компонента у великій східнослов'янській родині народів, серед яких мусульмани в цілому розглядаються як найслабша ланка. «Ісламська карта», яка зараз розігрується глобальними змовниками і використовується проти «православної» та «східнослов'янської» цивілізації, має, на думку російських націоналістів, потрапити у «правильні руки», від чого самим мусульманам, зокрема кримським татарам, стане краще.

Російський націоналістичний дискурс складається із суперечливої суміші ідей вульгаризованого євразійства⁴⁷ та інтерпретованих на основі наївних політичних теорій, таких як теорія змови, сучасних політичних реалій. Ключовими інтерпретаційними схемами у ньому виступають концепція *цивілізації*, яка береться за основу картини світу, і *закулісної змови* ворожих сил, дією яких пояснюється переважна частина інновацій у суспільно-політичній сфері.

Цивілізаційний дискурс, у якому слабоактуалізованою залишається російська етнічна, або «національна», ідентичність, виконує ще одну важливу додаткову функцію в полеміці з опонентами. Цей дискурс, по суті, спрямований на закріплення домінування однієї спільноти – етнічних росіян або ширше – носіїв російської мови та культури над іншими, дозволяє його носіям захистити себе від звинувачення у націоналізмі, версією якого він є. З другого боку, з позицій захисників цивілізації, яка подається як історичний, навіть природний стан речей, російські націоналісти вільні у полеміці зі своїми опонентами звинувачувати останніх у націоналізмі, який за радянською традицією сприймається як негативний термін.

Як показує наведений матеріал, феномен релігійного конфлікту не виникає

сам по собі, а становить нову інтерпретацію у публічній дискусії того самого феномену міжгрупового конфлікту, котрий раніше описувався як міжнаціональний або міжетнічний. Фоном, який сприяє подальшому переосмисленню конфлікту як релігійного у масовій свідомості, є широке застосування релігії як символічного та мобілізаційного ресурсу у політиці, що доводить викладений вище матеріал, на фоні дедалі частіших згадок про події у світі, які так само описуються як релігійні конфлікти. Отже, виникнення феномену *міжрелігійного конфлікту* пов'язане не зі зміною онтології конфлікту, який точиться між тими ж самими учасниками і є наслідком міжгрупової конкуренції за ресурси, а радше зі способом його осмислення суспільством. Водночас ключовою матеріальною причиною, яка призвела до появи феномену релігійного конфлікту у суспільній свідомості, є той факт, що дедалі більше число конфліктних подій розгортається навколо культових об'єктів. Той факт, що саме релігійне майно найчастіше виступає як привід для конфлікту, став непередбачуваним наслідком політики «подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Якби українська влада вирішила так само подолати наслідки «тоталітарної політики СРСР» стосовно усіх громадян і повернути інше майно, наприклад земельні угіддя, навколо цього виникли б суперечки тієї ж самої природи, але ще більшого масштабу. Отже, унаслідок таких цілковито непередбачуваних для безпосередніх учасників міжгрупової конкуренції обставин у фокусі протистояння опинився подвійний за своєю природою ресурс (який має як матеріальний, так і символічний, ціннісний, вимір).

Нарешті, незайвим буде зробити декілька зауважень методологічного характеру. Відносини між великими групами населення, відмінними насамперед із погляду культури, мови та історичної долі, у Криму і за його межами в українській науковій рефлексії та публічній дискусії в цілому здебільшого концептуалізуються як *міжетнічні*. Віднедавна поруч із цим терміном у певних контекстах почав використовуватися термін *міжконфесійні*

відносини, під якими, як правило, розуміють відносини не тільки і навіть не стільки між релігійними організаціями, громадами або активістами, скільки між уявними спільнотами, більшими за етнічні групи, які у масовій свідомості подаються як носії тієї чи іншої культурної традиції – ісламської або християнської (у кримському контексті – частіше православної). У презумпції ці терміни містять уявлення про етнічні та культурні спільноти як позаісторичні сталі сутності, чи не єдиною перемінною рисою яких є чисельність та політичний статус⁴⁸. Такий підхід пояснюється пануючою у пострадянських країнах примордіалістською

концепцією нації, в основі якої лежить есенціалістське уявлення про націю як суспільний організм. Динаміка міжгрупових стосунків насправді є набагато складнішою. Межі етнічних спільнот не є чітко визначеними і залежать від мінливого культурного та політичного контексту. На розуміння членами тієї чи іншої спільноти свого місця у більшому соціумі впливає переосмислення культурної та історичної спадщини у процесі конструювання нею власної групової ідентичності. Велику роль у міжгрупових відносинах відіграють політичні еліти, які впливають на групову поведінку шляхом просування різноманітних ідеологічних програм.

¹ «Крымская правда» найстаріша та наймасовіша щоденна (крім неділі та понеділка) газета Криму. За радянської доби була органом Кримського обкому КППС. Головний редактор Костянтин Бахарев (до травня 2006 р. заступник головного редактора) є членом президії «Русской общины Крыма», у 2006 році обраний депутатом ВРК за списком КРО Блоку «За Януковича!».

² «Крымская правда», 01/11/2007, http://www.kp.crimea.ua/news_details.php?news_type_id=&news_id=2606.

³ Вербицкая Юлия. Бедный Исмаил-бей! // Крымская правда, №84 (24186), четверг, 17 мая 2007 г.

⁴ Филатов А.С. Юго-западный вектор Русского мира. Украинская проблема. www.book-ua.org/click.php?id_link=11007

⁵ Тойнбі А.Дж. «Дослідження історії», т. 2. Київ: Основи, 1995, с. 143–144.

⁶ Основы евразийства. Москва: Арктогея центр, 2002, с. 119.

⁷ Интервью с депутатом ВС КРЫМА, председателем Русской общины Крыма С.П. Цековым. Русский мир. Газета Русской Общины Крыма. №13 (73), июнь 2004. – http://www.russ-mir.narod.ru/73/page_3.htm#3

⁸ С конференции: Крым в контексте Русского мира: история и современность // Крымские известия, № 199 (3918), 30 октября 2007 года; відзначити відсутність у цьому переліку мусульманських народів Центральної Азії та Кавказу (в тому числі російського Північного Кавказу). З російських мусульман згадуються лише татари, під якими, очевидно, треба розуміти казанських, ставлення до яких, очевидно внаслідок давньої історії їхньої інтеграції до складу імперії і ролі як складової її політичної та економічної еліти, було особливим навіть за радянських часів.

⁹ Филатов А. Крымские татары – неотъемлемая часть Русского мира // Крымская правда, №49 (236668), пятница, 18 марта 2005 года. Цікаво відзначити характерне для матеріалу, що розглядається, ставлення до політики як до штучної сфери, яка суперечить людській природі.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Соколов Пётр. Так кого же будем выбирать? // Крымская правда, №51 (23915), вторник, 21 марта 2006 года.

¹³ Грач Леонид. Глобальные тенденции и восточнославянское пространство: угрозы и перспективы // Крымская правда, №39 (23902), среда, 1 марта 2006 года.

¹⁴ Филатов А.С. Юго-западный вектор Русского мира. Украинская проблема. www.book-ua.org/click.php?id_link=11007

¹⁵ Киселёв Сергей. «Неважно, кто был отцом автономии, важно, что сегодня она не выполняет свои функции» // Крымская правда, №10 (24113), суббота, 20 января 2007 г.

¹⁶ *Вербицкая Юлия*. Кто и зачем обещает татарам автономию? // Крымская правда, 15.03.2007.

¹⁷ Автором подібних новин найчастіше виступає перший секретар Кримського рескомун КПУ Л. Грач. Ця інформація неодноразово перевірялася СБУ і жодного разу не підтвердилася. Див., наприклад: *Исламский экстремизм нам не грозит?* // Крымская правда, 27.09.2007.

¹⁸ *Ивашов Леонид*. Если Украина оторвется от нашего общего цивилизационного пространства, то однозначно будет поделена // Крымская правда, №61 (24164), четверг, 5 апреля 2007 г.

¹⁹ *Цинко Александр*. На Украине надо строить параллельное русское государство // Крымская правда, №237 (24100), вторник, 26 декабря 2006 г.

²⁰ *Яковенко Н.* Вступ до історії. Київ: Критика, 2007, с. 259–260.

²¹ *Рябчиков Владислав*. Екатерина и Крым // Крымская правда, №91 (24194), пятница, 25 мая 2007 г.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Россия: друг или враг крымским татарам? // Крымская правда, №59 (24162), вторник, 3 апреля 2007 г.

²⁶ *Яковенко Наталья*. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007, с. 259–261.

²⁷ Див. докладніше: *Богомолов О.В.* Конфліктний простір // Український тиждень, №7, 2007, с. 35.

²⁸ Термін *теорія змови* (англ. *conspiracy theory*) використовується на позначення одного з широковживаних методів вульгарної інтерпретації суспільно-політичних подій та процесів і був введений у науковий обіг ще на початку ХХ ст. Існує широка література, присвячена як конкретним прикладам, так і аналізу причин виникнення феномену теорії змови, у різних галузях знання, від епістемології, соціології, політології до психології та психіатрії. Цей термін широко використовується в роботах таких відомих вчених, як епістемолог К. Поппер (при аналізі марксистської політичної теорії), сходознавець Д. Пайпс (при аналізі сучасних близькосхідних політичних концепцій), історик Р. Гофстадтер (при аналізі сучасної американської політики) та ін.

²⁹ Крымская правда, 03.09.2007.

³⁰ *Астахова Наталья*. Меджлисовцев – к ответу! // Крымская правда, №59 (23433), суббота, 27 марта 2004 г.

³¹ “Дадим отпор агрессорам”, – призывает Союз советских офицеров Крыма, №210 (23829), пятница, 11 ноября 2005 г.

³² Глобальные тенденции и восточнославянское пространство: угрозы и перспективы // Крымская правда, №39 (23902), среда, 1 марта 2006 г.

³³ Диякон Андрій Кураєв належить до когорти російських громадських діячів, постійно присутніх у кримському медіа-просторі, які суттєво впливають на формування місцевого російського націоналістичного дискурсу.

³⁴ Уроки православия: У Андрея Кураева собственный взгляд на религию, политику, государство и народ // Крымская правда, №171 (24034), среда, 20 сентября 2006 г.

³⁵ Пушкин и Крым // Крымская правда, №157 (23776), суббота, 27 августа 2005 г.

³⁶ Юбилей отметим вместе // Крымская правда, 01.11.2007. http://www.kp.crimea.ua/news_details.php?news_type_id=&news_id=2606

³⁷ *Грач Леонид*. Крымская «загогулина» // Крымская правда, №64 (23438), суббота, 3 апреля 2004 г.

³⁸ *Павлов Лаврентий*. Кого пугает «русское пугало»? // Крымская правда, №28 (24131), четверг, 15 февраля 2007 г.

³⁹ *Вербицкая Юлия*. Крым без НАТО // Крымская правда, №100 (23963), суббота, 3 июня 2006 г.

⁴⁰ Існує певна проблема з визначенням сторін цього конфлікту: попри наявність цілої низки конфронтаційних подій за участю представників двох етнічних спільнот, немає підстав вважати, що існує повномасштабний міжетнічний конфлікт, а конфлікт між «слов'янами» і кримськими татарами, або меджлісівцями, «існує» у медіа-дискурсі. У цьому фрагменті мова йде про зміну позначень у медіа-дискурсі зі *слов'яни* Vs. *кримські татари* на *слов'яни* Vs. *мусульмани* (*ісламісти*) або *православні* Vs. *мусульмани*. Тобто мова йде про те, яким чином конфліктні ситуації, або міжетнічне напруження, сприймаються в медіа і, зрештою, у масовій свідомості.

⁴¹ Див., наприклад: <http://www.newsru.com/background/02feb2005/smyk.html>

⁴² Інтерв'ю з Ахтемом Чийгозом. 13 травня 2007 року.

⁴³ Про внутрішню кримськотатарську релігійну опозицію до Меджлісу, який стоїть на позиціях світської ідеології етнічного націоналізму, котра складається з громад салафітів та прихильників Хізб ат-Тахрір, див.: *Богомолов О.* та ін. *Ісламська ідентичність в Україні*. Київ: AMES, 2005, с. 40.

⁴⁴ *Родивилов О.* «Меджліс» годами пользуется побряжками правоохранительных органов // *Крымская правда*, №86 (236705), пятница, 13 мая 2005 г.

⁴⁵ Татары: Крымскотатарский Меджлис принес в Крым ваххабизм – лидер крымских коммунистов Л. Грач. Сайт «Планета Крым»: <http://planeta-crimea.com.ua/news/articles/169/1/>

⁴⁶ Засудженню підлягають, як правило, політика червоного терору в Криму у 1920-ті роки і розкозачення на Дону та Кубані.

⁴⁷ Під вульгаризованим євразійством ми маємо на увазі новітню версію ідеологічного проєкту, який у 1920-ті – 1930-ті роки просувала група російських інтелектуалів-емігрантів (Н.С. Трубецької, П.Н. Савицький та ін.). У центрі картини світу євразійців перебуває Євразія, яка розуміється як слов'янський православний світ з азійським додатком у вигляді так званого «туранського» (тюркського) компонента, котрому протистоїть питома чужий і ворожий до нього Захід. Ідеї реанімації інтелектуального доробку євразійців довгий час виношувалися в колах російських націоналістів ще напередодні розпаду СРСР. Ключовими фігурами неоевразійства в сучасній Росії є А. Дугін, В. Кожин, А. Проханов та осередок, який гуртується навколо таких російських видань, як журнал «Наш современник», «Общественные науки и современность» (орган РАН). На відміну від власне євразійства, яке було відповіддю російської інтелектуальної еліти в еміграції на подвійний культурний виклик європейського фашизму і більшовизму, неоевразійський проєкт виконує цілковито відмінну функцію ідейного опору ліберальній демократії і служить інструментом у політичній боротьбі проти трансформаційних процесів на пострадянському просторі, які підривають політичне та культурне домінування Росії. Неоевразійський дискурс помітно впливає на російських націоналістів у Криму.

⁴⁸ Йдеться про статус тієї чи іншої групи як так званої «титової нації» або ж національної меншини; в радянській традиції групи, які визнавалися як «нації», мали право на самовизначення на певній «національній» території.